

JĘDRZEJ MORAWIECKI
Uniwersytet Wrocławski

Witaj bracie, pisać nadal trudno. Raz jeszcze o reakcji rosyjskich intelektualistów na wydarzenia 2014 roku

Hello Brother, It Is Very Difficult to Write

Abstract

This article attempts to present, summarize and develop an essay *Witaj bracie, pisać bardzo trudno* (*Hello brother, it is very difficult to write*). The essay under scrutiny was devoted to the reception of changes in public discourse by Russian intellectuals after the occupation of Crimea. The following features were the most important ones: diagnosing anomie, shock, caused by an unexpected cultural change; weak presence of pro-European rhetoric in the messages of authors considered to be pro-Western (occidentalists); stigmatization of intellectuals (restoration of the category of “fifth column and traitors of the nation”), as well as their self-stigmatization (recalling the nineteenth-century category of “superfluous man”); historical references to the times of Tsar Nicholas I and Leonid Brezhnev (no references to the Stalinist period, which will appear after 2015); replacement of the term “public opinion” with the “mass-media effect”; belief in degradation, social demoralization, which would result from the determinism of the “Russian way”; restoration of the Russian intelligentsia category. Finally, an attempt was made to present new determinants of social dynamics influencing the change in the Russian journalists’ discourse that intensified after the year 2015.

Keywords: Russia, Crimea, intelligentsia, superfluous man, war, self-stigmatization

W niniejszym tekście chciałbym przywołać esej, stanowiący wstęp pisanej przeze mnie wspólnie z Piotrem Brysaczem książki *Ani żadnej wyspy. Rozmowy o Rosji i Ukrainie* (Brysacz, Morawiecki 2016). Książka owa została wydana dwa lata temu, jednakże dynamiczne zmiany socjopolityczne w obu krajach skłaniają zarówno do przemyślenia obserwacji, które staraliśmy się zebrać we wspomnianej publikacji, jak i do zaktualizowania informacji w niej zawartych. Przypomnieć przy tym należy, że podstawowy materiał, prezentowany w *Ani żadnej wyspy*, stanowiły wywiady przeprowadzone z polskimi dziennikarzami, którzy znaczącą część swoich tekstów poświęcili Rosji lub Ukrainie: z Krystyną Kurczab-Redlich, Wojciechem Jagielskim, Wacławem Radziwinowiczem, Wojciechem Góreckim, Pawłem Reszką, Piotrem

Pogorzelskim, Maciejem Jastrzębskim, Ziemowitem Szczerkim, Jackiem Hugo-Baderem. Rozmowy te zostały uzupełnione o spojrzenie akademickie, prezentowane przez Andrzeja de Lazari, Adama Daniela Rotfelda i Tadeusza Klimowicza. Jednakże również w tym wypadku wywiady traktowane były jako materiał empiryczny. Ujmując rzecz ściślej, rozmowy zostały potraktowane jako zogniskowane wywiady swobodne, przygotowane według możliwie zestandaryzowanego scenariusza, choć w toku rozmów oprócz pytań z kwestionariusza pojawiały się nawiązania do wypowiedzi wcześniejszych respondentów. W swoich dalszych analizach opierałem się również na obserwacji niekontrolowanej (materiał zgromadzony podczas wyjazdów terenowych do Rosji), szczególnie tych, które były realizowane w ramach dyscypliny nauk o mediach i komunikacji społecznej.

We wszystkich wspomnianych przypadkach zależało mi na zbadaniu dekonstrukcji wyobrazonego Wschodu, rozumianego jako wyobrażona kraina poradziecka, reprodukowana w polskim dyskursie do roku 2013/14, uchwyceniu zmiany optyki dziennikarzy, opisujących Rosję po zajęciu Krymu i jej zaangażowaniu w konflikt w Donbasie. Razem ze współautorem książki *Ani żadnej wyspy...* starałem się zrozumieć, na ile owa zmiana jest głęboka i trwała. Rozmawialiśmy z tymi, którzy, ujmując rzecz bardziej literacko, zainwestowali w Rosję swoje życie, którzy pretendowali do miana znawców, tłumaczących Rosję w Polsce, bądź jako tacy byli postrzegani. Wierzę, że zebrany materiał może pomóc w uchwyceniu ewolucji światów przedstawionych w polskich książkach niefikcyjnych, podobnie jak polscy badacze czynili, analizując poprzednią książkę Piotra Brysacza *Patrząc na Wschód...* (Brysacz 2013) Publikacja ta była bowiem wykorzystywana do badania wyobrażenia Wschodu przed rokiem 2014 (jako przykład opisów najbardziej kompleksowych można tu przywołać odwołania do wspomnianej pozycji w książce Moniki Wiszniowskiej *Zobaczyć-opisać-zrozumieć. Polskie reportaże literackie o rosyjskim imperium* (Wiszniowska 2017) i nieco wcześniej wydanej monografii Przemysława Czaplińskiego *Poruszona mapa* (Czapliński 2016). Podobnego rodzaju analiza wydaje się tym bardziej obiecująca, że zbiór *Ani żadnej wyspy...* był w założeniu polemiką z wcześniejszą książką *Patrząc na Wschód*. Co więcej, ci rozmówcy, którzy cytowani byli zarówno w pierwszej, jak i drugiej publikacji, po roku 2014 deklarowali rewizję własnych poglądów, niejednokrotnie rewizję radykalną.

Jednakże w niniejszym tekście odwołam się jedynie do eseju do pełniącego rolę wstępu do *Ani żadnej wyspy...*, eseju zatytułowanego *Witaj bracie, pisać bardzo trudno*¹. Tekst ów, w przeciwieństwie do zasadniczej części książki, traktował o recepcji zmiany dyskursu publicznego przez intelektualistów rosyjskich po zajęciu Krymu. Koncentrował się przy tym na głosach tych dziennikarzy, pisarzy i akademików, którzy sami określali się jako „mniejszość”, jako „nienależący do 80 procent”, jako ci, którzy „nie dołączyli do chóru”. Cytowane teksty publikowane były przede wszystkim w: „Colta.ru”, „Spektr.lv”, „Echo Moskwy”, „Tv Dożd”, „Psychologies”, „Gazeta.ru”, „Slon.ru”, „Nowaja gazieta”, „Snob.ru”, a w pojedynczych przypadkach również w: „Sobesednik.ru”, „Swobodnaja zona”, „Argumenty i fakty”, „Moskowskij komsomolec”, „NTW” oraz „Newsru.com”. We wstępie do eseju, powstałym, jak wspominałem, wkrótce po wybuchu konfliktu w Donbasie, pisałem:

Od aneksji Krymu coś się w Rosji bezpowrotnie zmieniło. Skurczyła się przestrzeń do rozmowy, polityka wlaźła z butami w codzienność, nie oszczędziła kultury, dyskursu naukowego, nie ominęła *small talku*, leniwego *bazarzenia* na przystankach, w kawiarniach, na przerwach w pracy. Trudniej

1 Wspomniany wstęp stanowi rozbudowaną wersję artykułu, zamówionego przez periodyk „Czas Kultury” w momencie aneksji Krymu, a wydawanego w czasie, gdy pojawiły się pierwsze doniesienia o utajnionych grobach żołnierzy rosyjskich, walczących w Donbasie Witaj, bracie, pisać bardzo trudno (Morawiecki 2015: 10–21).

uciekać od konfrontacji, trudniej wsłuchiwać się w rzeczywistość, która staje się tak nieznośnie homogeniczna i nasycona wojenną propagandą.

Czy można zatem mówić w Rosji o nowym konflikcie symbolicznym? O pęknięciu, o dwóch społeczeństwach, dwóch rodzajach ludzi – jak chcieliby niektórzy? Pytania owe powtarzają od miesięcy sami uczestnicy rosyjskiej kultury. Próbują zrozumieć jej dynamikę intelektualistów, mówiąc o krachu bądź przełomie, o końcu złudzeń, lub o początku nowego świata, nowej Rosji, która »powstała z kolan.« (Brysacz, Morawiecki 2016: 12)

W czasie, w którym przywoływany esej był pisany, zwracałem uwagę na fakt, że choć w badanych tekstach powtarzana jest teza o „nowym początku”, „pęknięciu”, a nawet „froncie walki”, to w dyskusji, toczony najpierw na fali wojennej gorączki, a od końca 2014 roku w nastroju, nazywanym przez cytowanych publicystów „depresyjnym”, „kapitulacją”, „rezygnacją”, nie występowały polaryzacje generacyjne. Wyobrazona opozycja nie była również motywowana walką klasową, „walką starego z nowym”, liberalizmu z konserwatyzmem, czy komunizmu z prawosławiem. Z perspektywy czasu uznać można, że w dyskusji owej istotną rolę odgrywała niezwykle produktywna kulturowo oś Wschód-Zachód, choć była ona eksploatowana przede wszystkim w komunikatach afirmatywnych wobec polityki Kremla, a nie w tekstach autorów poddawanych w eseju analizie (uważani za okcydentalistycznie i liberalnie zorientowanych intelektualistów, sprzeciwiający się ingerencji w Donbasie, nie podnosili sami argumentów „europejskości”, byli jednak stygmatyzowani jako „zachodni zdrajcy”).

Podtrzymuję jednak z perspektywy ostatnich dwóch lat przekonanie, zgodnie z którym gwałtowna homogenizacja dyskursu i skuteczność zarządzania polaryzacją poglądów od roku 2014 wynika z faktu uprzedniego „tłumienia napięć i konfliktów, nieuniknionych dla bogatej, wielowarstwowej, rozwiniętej kultury” (Brysacz, Morawiecki 2016: 12). W tym sensie zjawisko określane zbitką *krymmasz*, może być postrzegane jako konsekwencja

(U)cieczki od pytań stawianych tak w wymiarze synchronicznym (wzajemnej koegzystencji w codzienności, w lokalnych wspólnotach, przestrzeni miasta, regionu, republiki autonomicznej wreszcie), jak i diachronicznym (refleksji historycznej, uświadomienia własnych ambicji kolonialnych i ich konsekwencji dla podbitych narodów, genezy rewolucji 1905 i 1917, represji komunistycznych, charakteru transformacji lat 90.). Z pierwszym – polifonią etniczną, wyznaniową – Rosja radziła sobie doraźnie całkiem przyzwoicie (w każdym razie z punktu widzenia stabilności państwa). Z ogarnięciem perspektywy historycznej rzecz miała się inaczej (ujęcie często niewypowiedziane, acz – wydaje się – dominujące traktowało okres radziecki jako dialektyczną konieczność; potępienie represji zawężano najchętniej nie tyle nawet do stalinizmu, ile kilku lat Wielkiego Terroru, który wydawał się piekielnym czasem niewytłumaczalnego szaleństwa). (Brysacz, Morawiecki 2016: 13)

Nie bez znaczenia pozostaje tu również fakt marginalizowania w dyskursie intelektualnym Rosjan ujęć postkolonialnych. Właśnie wydarzenia 2014 roku przypomniały wymownie, że identyfikacja okcydentalistyczna nie musi się wiązać z zanegowaniem bądź przekonstrowaniem własnej tożsamości mocarstwowej:

Żywy pozostał w Rosji mit dobrych kolonii („to Amerykanie wymordowali Indian, Rosjanie zaś dali małym narodom cywilizację, którą te niewdzięcznie odrzuciły, gdy tylko poczuły słabość imperium”). Sympatia do narodów mniejszych (szczególnie w przypadku republik poradzieckich w Azji), chęć dialogu i współpracy, zainteresowanie ich kulturami, sposobami myślenia i życia nie wyklucza poczucia własnej wyższości cywilizacyjnej (poczucia niejednokrotnie doraźnie słusznego,

pozbawionego jednak refleksji nad przyczynami nierównomiernego rozwoju poszczególnych skolonizowanych kultur). Kwestionowanie własnej wyższości może być postrzegane jako ujawnianie słabości, podważanie autorytetu opiekuna, mentora, a przez to – sprzyjanie erozji centrum – militarnego, politycznego, ale także intelektualnego, kulturowego. (Brysacz, Morawiecki 2016: 16)

Zgodnie z przewidywaniami, homogenizacja dyskursu i społeczna konsolidacja okazały się możliwe nie tylko dzięki definiowaniu mocarstwowo i po części nacjonalistycznie uzasadnianej grupy odniesienia normatywnego („wstajemy z kolan”, „Rosja nie poddaje się nigdy”), ale także dzięki waloryzacji negatywnej i wskazywaniu aktorów, którzy mieliby być owej waloryzacji poddawani. Aktorzy owi byli przy tym przypisywani do dystopijnych obszarów, pomagających wzmacniać własną identyfikację i służących jako przestroga. Owe obszary (geograficzne, ale także kulturowe) miały stanowić potencjalne zagrożenie dla prawdziwej Rosji, dla tych, którzy bronią się przed wrogimi zjawiskami (zalew islamu, makdonaldyzacja, agresywna laicyzacja, lewacka europejskość, anarchia, zgnilizna moralna). Pozostali aktorzy oraz komunikaty utrudniające polaryzację były traktowane jako zanieczyszczenie, błąd mieszany², i jako takie coraz częściej zostawały wypychane z dyskursu, bądź redukowane w taki sposób, by mogły być stygmatyzowane jako obce. Zgoda na podobnego rodzaju redukcję dawała poczucie instytucjonalnie gwarantowanego bezpieczeństwa. Ceną za owo poczucie bezpieczeństwa było jednak upośledzenie dostępu do globalnej kultury, a także dóbr ekonomicznych.

Od roku 2014 zadomowiły się na powrót w dyskursie publicznym kategorie wrogów ojczyzny i zdrajców narodowych. Owej stygmatyzacji towarzyszyła od początku autostygmatyzacja, dokonywana na sobie przez część intelektualistów („No więc jesteśmy teraz piątą kolumną. Jesteśmy zdrajcami narodu” (Лошак 2014). W reakcji na stygmat „piątej kolumny” i zdrady pojawił się przywołany po raz pierwszy przez Andrieja Łoszaka termin „zbędnych ludzi”, odwołujący się wprost do Rosji Mikołajowskiej. Owo poczucie zbędności („twojego zawodu, twojego istnienia, twoich ideałów” [Лошак 2014]) wynikało z unieważnienia dotychczasowej opozycji, pozwalającej kontestować politykę Putinowską. Unieważnienie owo wiązało się z poczuciem wykluczenia poza obręb społeczeństwa. Społeczeństwo z kolei miało być od tego momentu utożsamiane z „80 procentami”, „większością”, a nawet „metawiększością” (Шубина 2014) („zrodziło się we mnie nieodparte wrażenie, że nie chodzi wcale o Putina, a o naszych współobywateli” (Шубина 2014), „Naród i władza stały się jednym” (Мовчан 2014) „społeczeństwo przemieniło się (...) w przystawkę do mass-mediów”, w „nowy typ rozproszonej masy” [Шубина 2014])).

Przekonanie o własnej zbędności bywało również związane z rozbiciem, „całkowitym pogubieniem”, „rozkładem, (który) ogarnął wszystkich” (Шубина 2014). Borys Dubin w wywiadzie udzielonym w marcu 2014, ale opublikowanym dopiero w sierpniu tego samego roku, przewidywał, że „poczucie rozdrobnienia, apatii, bezsilności będzie prowadzić do gnicia struktur społecznych”, zaraz jednak dodawał: „okazało się, że można ów stan błyskawicznie przekuć w poczucie sytuacji nadzwyczajnej, stanowiącej w Rosji rodzaj fenomenu” (Шубина 2014).

Należy przy tym podkreślić, że w większości analizowanych przekazów artykułowane było nie tylko poczucie bezsilności, ale także zaskoczenie gwałtownością dynamiki społecznej. Owa gwałtowność miałyby świadczyć o istnieniu jakoby ukrytej, bądź co najmniej niewystarczająco dostrzeganej, natury

2 W ujęciu liczbowym komunikaty owe byłyby traktowane jako typy mieszane. Zostały one przy tym zmarginalizowane w dyskursie medialnym do tego stopnia, że gdybyśmy odczytywali je podobnie jak odpowiedzi sondażowe, nie wpływałyby one w znaczącym stopniu na współczynnik odtwarzalności (a więc mogłyby zostać potraktowane jako nieistotne) – Babbie 2005: 194–19.

społeczeństwa rosyjskiego³, która mogła być nazwana kompleksem „rosyjskiej drogi”. Ów kompleks wiązano z przyzwoleniem na utożsamienie rosyjskości z mocarstwowością, marzeniem chuligana z podwórka (Шубина, 2014), czy nawet ideologią „zony” i kultury więziennej (Мовчан 2014). Większość autorów uważała przy tym, że ujawniona część „społecznej natury” Rosjan, jest nie tyle naturą „prawdziwą”, co wynikającą ze: „zbiorowego gwałtu emocjonalnego”, „przerabiania w zombie”, „propagandowych nalotów dywanowych” (Петрановская 2014), „oczyszczenia przedpola” (Шубина 2014), „oczyszczania placu” (Тимченко 2014), „kurczenia się przestrzeni” (Сурганова 2014).

Kolejnym, bardzo produktywnym wątkiem, podejmowanym w analizowanych tekstach okazała się próba autorefleksji, oceny kondycji środowiska dziennikarskiego, jego przeobrażenia i wypracowania strategii przetrwania w nowych warunkach. W kontekście owym powracała metafora czyszczonego placu, na którym „został tylko asfalt” (Тимченко 2014), lub który jeszcze nie jest jeszcze całkowicie pusty i należy „próbować go utrzymywać”, mimo że istnienie dziennikarzy jest „egzystencją zombi” (Тимченко 2014). Nawet autorzy bardziej umiarkowani, jak na przykład Aleksiej Wieniediktow, redaktor naczelny rozgłośni „Echo Moskwy”, przyznawali, że „wolność słowa kurczy się rzeczywiście jak szagrynowa skóra” (kurczenie owo miałoby wyraźnie nabierać tempa od 2012 roku) (Тимченко 2014), inni – jak popularny dziennikarz telewizyjny Aleksandr Archangielskij, uważali, że proces został zakończony i opinia publiczna przestała istnieć. Miałaby ona być zastąpiona przez system „synchronizacji potoków medialnych” (Сурганова 2014). Na uwagę zasługuje również rozczarowanie nowymi mediami, w których część autorów pokładała uprzednio nadzieję, licząc na rozszczelnienie, globalizację i dywersyfikację dyskursu dzięki sieciom społecznościowym. Sekwencja wydarzeń 2014 roku miałaby owe nadzieje pogrzebać, dobitnie pokazując, że „nie istnieje żadna Rosja »offlajnu i onlajnu«, tak samo jak nie ma Rosji »ajfona i szansonu«, progresu i archaiki” (Лошак 2014), że intelektualiści są „obywatelami *forwardu*” (Гананольский 2014), wreszcie, że właśnie kultura udostępniania „podważa potrzebę krytycznego myślenia”, zaś prawda zostaje przygnieciona pod „astronomiczną liczbą fejków” i dotarcie do niej „jest już niemożliwe” (Петрановская 2014). Paradoksalnie, pomimo „dziesiątków wersji wydarzeń”, dyskurs miałby się stawać coraz uboższy, a nie bardziej różnorodny. Powietrza dla dyskusji miałoby być coraz mniej tym bardziej, że Rosja – jak oceniali niektórzy - weszła w epokę cenzury politycznej, „której okrucieństwo wzbudziłoby zazdrość u największych cerberów Breżniewa” (Тимченко 2014). Prócz Leonida Breżniewa pojawiały się w kontekście cenzury po raz kolejny odniesienia do Rosji Mikołajowskiej, przy czym autorzy, poszukując analogii historycznej, próbowali zrozumieć, czy cenzura może pełnić rolę kulturotwórczą. Aleksandr Archangielskij polemizował ze wspomnianym przekonaniem następująco: „[I]ansowana obecnie teza

3 Borys Knorre pisał więc na przykład: „Nie doceniłiśmy tego, co miało być tylko marginesie. (...) [Nie rozumieliśmy, że] marginalne normy były awangardą”. Jako przykład niedostrzeganej zmiany kulturowej publicysta i naukowiec podawał wiersz Olega Borodkina z 2001 roku o znamienym tytule „Inteligentów trzeba zabić”, brzmiący w przekładzie filologicznym następująco:

„Rozmowa z wami rodzi spleen
i tak niemilo suszy skórę.
Każdy normalny obywatel
Winien wam plunąć w podłe mordy
Po cóż całować was, w objęciach trzymać
pozwalać zdychać w naszych łózkach?
Inteligentów trzeba nam zabijać
Topić w klozecie, łaźni i burdelu”

[Na:] <http://kraizemli.narod.ru/kill.html> [data dostępu: 4.9.2014].

pokazuje jedynie, że kultura zawsze jest żywa i że jest w stanie przerosnąć nawet przez asfalt. Nie oznacza to jednak, że pod asfaltem jest jej lepiej” (Тимченко 2014).

O ile we wcześniejszych analizowanych tekstach dominowało poczucie zagubienia, rozbicia, paniki, o tyle z czasem coraz częściej artykułowano „ogromne zmęczenie”, intelektualiści określani byli jako „mocno poturbowani” (Петрановская, 2014), ale i zdemoralizowani, zmuszeni do „dostosowywania się i działania w grupie prymitywnej” i do „legitymizacji zła” (Мовчан 2014), sama zaś Rosja miała „dożywać swego pogrzebu w zbiorowej mogile” (Ганапольский 2014). Część autorów próbowała wypracować strategię przetrwania, pytając, czy należy wybierać aktywne działanie, czy też rejestrowanie wydarzeń „za pomocą wszystkich dostępnych kanałów”, czy wreszcie wyemigrować („lepiej być wybitnym naukowcem tam, niż łagrowym pyłkiem tutaj”, „to szansa na zmianę w przyszłości” [Сурганова 2014]). Artykułowaniu potrzeby działania „w imię przyszłości” towarzyszyło, co bardzo znamienne, odwołanie do martyrologicznego etosu inteligencji w jej klasycznym rozumieniu (Hass 1999: 26).

Jednocześnie wielu autorów starało się odzyskać legitymację do manifestowania własnej identyfikacji narodowej („Nie zabierajcie mi mojego kraju. Nie zabierajcie mi Rosji” [Малахова, 2014]), deklarowało rosyjską przynależność alternatywną („z Putinowską Rosją nie mam nic wspólnego, wszystko w niej jest mi obce” (Gazeta.pl 2014), ale też broniło własnej autonomii, uznając oficjalną wersję patriotyzmu za fałszywą, wynaturzoną („Uczucia do tej Rosji, którą kochałem i będę kochać, nie trzeba mnie uczyć. A do miłości wobec potworka, którego próbujecie urodzić, kalecząc mój kraj, i tak mnie nie zmusicie. Spłońcie w piekle, clowny” [Макаревич 2014])). W pojedynczych przypadkach autorzy wyrażali otwarty sprzeciw wobec ingerencji militarnej na Ukrainie. Jako przykład tej rzadkiej postawy posłużyć może cytowany w końcowej partii eseju *Witaj bracie, pisać bardzo trudno* krzyk Jewgienija Lewkowicza. Były korespondent „The Rolling Stone” tak oto reagował na pierwsze doniesienia o obecności regularnych wojsk rosyjskich w Donbasie: „[c]zuję bezsilność. Wyję z bezsilności. Od tygodnia najlepsi ludzie Ukrainy wołają o pomoc, o czym (u nas) nikt się nie zająknie. Wszystko, co mogę zrobić teraz w Moskwie, to modlitwa. Boże, pomóż im. Ojczyzno moja, nienawidzę cię” (Левкович 2014).

Podsumowując pisany w 2014 roku esej *Witaj bracie...* chciałbym raz jeszcze zwrócić uwagę na charakterystyczne dla analizowanych tekstów:

- diagnozowanie anomii, poczucie zagubienia, próbę zrozumienia zmiany kulturowej i zaskoczenie, a nawet szok, towarzyszący tej zmianie;
- słabą obecność retoryki proeuropejskiej w komunikatach autorów uważanych za nastawionych okcydentalistycznie;
- stygmatyzację intelektualistów (przywrócenie kategorii „piątej kolumny i zdrajców narodu”), a także ich autostygmatyzację (przywołanie dziewiętnastowiecznej kategorii „zbędnych ludzi”);
- inne nawiązania historyczne, najczęściej do czasów rządów cara Mikołaja oraz I Sekretarza KC KPZR Leonida Breżniewa (brak nawiązań do okresu stalinowskiego, które zaczną występować w tekstach późniejszych, publikowanych od roku 2015);
- niezrozumienie postaw „większości”, „80 procent”, „85 procent”, „metawiększości”, nazywanej także „przystawką do mass-mediów” (zamiana terminu „opinia publiczna” na „efekt mass-mediów”);
- przekonanie o degradacji, demoralizacji społecznej (a nawet „końcu społeczeństwa”), które miałyby być nieuchronne i wynikać albo z „rosyjskiej drogi”, „rosyjskiej natury”, albo

być wynikiem działań władzy, „gwałcącej obywateli”, „bombardującej ich”, „zmieniających w zombie” (bardzo popularna kategoria *zombiowania*);

- próbę rozliczenia dziennikarzy, ale także usprawiedliwianie ich postaw; niezależnie od tego: przekonanie o końcu mediów, który już nadszedł lub który jest bliski;
- przywrócenie rosyjskiej kategorii inteligencji, działanie dla przyszłych pokoleń, bez oczekiwania efektów widocznych za życia autorów.

Nie występowały w analizowanych tekstach wyrażone wprost terminy „kolonizacji”, „myślenia kolonialnego” czy „postkolonialnego”, przywoływano natomiast kategorię mocarstwowości, którą waloryzowano negatywnie.

Przywoławszy napisany cztery lata temu esej, po podsumowaniu dominujących wątków w nim występujących, chciałbym w tym miejscu zwrócić uwagę na pewne nowe aspekty socjopolitycznej dynamiki społecznej w Federacji Rosyjskiej⁴. Frazy o „wstawaniu z kolan” stały się od wspomnianego momentu popularne nie tylko w Rosji, ale także w polskim dyskursie medialnym i politycznym. W Polsce pojawiły się również w użyciu kategorie „zdrajców narodowych”, znacznie słabiej jednak niż w Rosji reprezentowane (o wiele częstsze okazało się natomiast oskarżenie o „donoszeniu na własny kraj”). W Polsce także, podobnie jak w Rosji, zaczęto bardzo aktywnie eksploatować symbole obcych związane z osią Północ-Południe (obrazy uchodźców). Oś Wschód-Zachód pozostała jednak dominująca (w obu krajach można mówić o nasileniu retoryki antyzachodniej i antyeuropejskiej, choć w Rosji negatywna waloryzacja Zachodu i Europy jest wyraźniejsza). W Rosji ogłoszono wreszcie koniec wieku konsumpcji i nadejście „żelaznego wieku” (Morawiecki 2017: 69–75).

Niezależnie od tego, potwierdziły się w ostatnich latach przewidywania, dotyczące wzmocnienia pozycji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i zaostrenia kursu wobec innych ruchów religijnych (podobnie, jak wcześniej wobec organizacji NGO, a jeszcze wcześniej wobec kwestionujących działania na Ukrainie; tym samym zauważyć można nasilenie kontroli państwowej nad kolejnymi obszarami życia społecznego). Jak się więc okazuje, intuicja nie zawiodła cytowanego w *Witaj bracie...* Borysa Dubina, który mówił w 2014 roku: „[n]ie wykluczam, że rozkazy niszczenia ludzi będą płynąć nie tylko z góry, ale i na niższych poziomach. Skoro karze się otwarcie za »antykrymskość«, można maszerować dalej: karać na przykład za »antyprawosławność«. Wykładowca może się okazać za mało cerkiewny, by wyklądać historię” (Петрановская 2014).

Już przed 2010 rokiem słyszalne były w rosyjskim dyskursie religioznawczym i socjologicznym głosy, wskazujące na nasilenie tendencji centralistycznych, zgodnie z którymi administracja państwowa miałaby „balansować pomiędzy wyborem autorytarnego i demokratycznego modelu państwa (Макапов 2008: 3) a Rosyjska Cerkiew Prawosławna miałaby być przygotowywana do nowej roli „dla realizacji jakichś celów strategicznych” (choć cele owe nie były wtedy przez badaczy definiowane) (Верховский 2009: 3). Jednocześnie jednak również w owym czasie organizacje NGO i same wspólnoty coraz częściej broniły praw wierzących przed sądami powszechnymi, Sądem Konstytucyjnym Federacji Rosyjskiej oraz Europejskim Trybunałem Praw Człowieka (Пчелинцев 2009: 121). Co jednak znamienne, w roku 2015 okazało się, że wyroki ETPC przestały być wiążące dla rosyjskiego systemu prawnego (Spektr 2015). Fakt ów wpisał się w szerszą tendencję wzmocnienia kontroli państwowej nie tylko

4 Dokonując niniejszej aktualizacji danych wykorzystuję własne badania, prowadzone pod kątem rozprawy habilitacyjnej. Relację ową w rozszerzonej wersji będzie można odnaleźć w podsumowaniu książki *Krajobraz po odwilży. Poradziecka tożsamość religijna mieszkańców współczesnych miast syberyjskich*, Kraków 2018.

nad organizacjami religijnymi⁵ (szczególnie w przypadku finansowania zagranicznego (РИА Новости 2015) czy też „związanymi z Zachodem”⁶, a także Świadcami Jehowy⁷, baptystami⁸, grupami uważanymi za „ekstremistyczne sekty”⁹, wreszcie: instytucjami kultury, blogerami¹⁰), ale i wszelkimi inicjatywami społecznymi. To z kolei wiąże się z wdrożeniem mechanizmów cenzury w sieciach społecznościowych¹¹ (a

- 5 Jak podaje „Studio Wchód TVP”: „W ciągu ostatnich 5 lat w Rosji trzykrotnie wzrosła liczba osób skazanych za propagowanie idei ekstremistycznych. Obecnie wyroki wydane na podstawie art.282 Kodeksu Karnego (namawianie do nienawiści oraz wrogości, jak również obraza godności człowieka) odsiadauje ponad 400 Rosjan”. „Szczególną grupę wśród skazanych stanowią ekstremiści religijni. Większość z nich to członkowie zakazanej w Rosji organizacji Hizbut Tahrir al – Islami, ale do tej kategorii zalicza się również Świadców Jehowy. Na podstawie art. 282 skazany został, między innymi, student z miasta Omsk, za krytykowanie działaczy prawosławnych aktywistów, którzy spowodowali odwołanie koncertu Marilyną Mansona”. [Na:] <https://www.facebook.com/studiowschod/posts/534729653373274:0>. Więcej o represjach współczesnych religijnych w obszernym, aktualizowanym na bieżąco, raporcie: <http://миссионерская-деятельность.рф/%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%81%d1%81%d0%b8%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d1%8b%d0%b9-%d1%81%d0%be%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%b2-%d0%bd%d0%b0%d1%80%d1%83%d1%88%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d0%b9/>.
- 6 Postulowana jest więc obrona obywateli przed sektami „mającymi często zachodnią proveniencję” [РИА Новости, 2017], a przedstawicielom takich grup zasądzane są grzywny [Lenta.ru 2016].
- 7 Prawdopodobnie pierwszym przypadkiem użycia wprowadzonego w ramach tzw. „pakietu Jarowej” cz. 4 art 5.25 Kodeksu Wykroczeń Administracyjnych było właśnie zatrzymanie Świadców Jehowy „za niezgodną z prawem działalność misyjną w pociągach podmiejskich i na Dworcu Jarosławskim”. Oprócz policji w akcji brali udział aktywiści Prawosławnego Analitycznego Centrum Obrony Prawa (ППАЦ) oraz organizacja monarchistyczna „Za wiarę i ojczyznę” [Мальцев, 2016]. W przypadku kolejnych zatrzymań Świadców Jehowy zarzucano policji fabrykowanie dowodów i „podrzucanie literatury ekstremistycznej” [Credo.ru 2017]. 20 kwietnia 2017 roku grupa religijna została uznana za ekstremistyczną i tym samym zdelegalizowana. W obronie rosyjskich Świadców Jehowy wystąpiła m.in. Europejska Służba Działań Zewnętrznych. Sąd Najwyższy FR nakazał zamknięcie wszystkich 395 placówek Świadców Jehowy i konfiskatę majątku organizacji. ESDZ zwracała uwagę, że po tej decyzji wyznawcy będą prześladowani za sam akt modlitwy [ТАСС 2017a]. Przeciw traktowaniu Świadców Jehowy jako organizacji ekstremistycznej sprzeciwił się również Kościół rzymskokatolicki w Rosji. Decyzję władz o konfiskacie majątku skrytykował sekretarz generalny Konferencji Katolickiego Episkopatu Rosji Ks. Igor Kowalewski [Ра-iter 2017]. Konfiskata majątku została wyegzekwowana 7 października 2017 roku [ТАСС 2017b].
- 8 Nowe prawo pozwoliło skazywać baptystów za „nielegalną dystrybucję literatury i organizowanie zebrań religijnych” (art. 5.26 KAP) [Lenta.ru 2017; СОБА 2017]. Bez odpowiedzi pozostały skargi organizacji religijnych [Максимова, Черных 2017].
- 9 Sąd Najwyższy zaproponował, by pozbawiać praw rodzicielskich „członków sekt oraz organizacji ekstremistycznych” [РИА Новости 2017a].
- 10 Wśród tego rodzaju represji wymienić można zajęcie Muzeum im. Nikołaja Rericha [Открытая Россия” 2017], czy likwidację klasztoru buddyjskiego na Uralu [Гильмутдинова 2016]. Karane może być również organizowanie lekcji jogi [ОВД-Инфо 2017]. Znacznie większą uwagę mediów przyciągnęły jednak procesy rosyjskich blogerów. W pierwszym przypadku za frazę „Boga nie ma” sądzony był rosyjski bloger Michaił Krasnow. Oskarżonemu groziło do trzech lat więzienia lub obozu pracy. Krasnow stwierdził, że Boga nie ma w czasie dyskusji prowadzonej w sieci społecznościowej Vkontakte. Oponenti złożyli zawiadomienie do prokuratury, a bloger został na miesiąc przymusowo umieszczony w klinice psychiatrycznej, uznano jednak, że jest poczytalny [Новая газета, 2016]. Krasnow był sądzony za „obrazę uczuć religijnych” (art 148 KK), jednak proces przerwano [BBC 2017]. W drugim przypadku sprawa zakończyła się wyrokiem skazującym: Rusłan Sokołowski otrzymał karę trzech i pół roku więzienia w zawieszeniu za „włączenie Chrystusa do japońskiego bestiarusza oraz „negowanie istnienia Jezusa Chrystusa i proroka Mahometa” [Znak.com” 2017].
- 11 Warto przy tym odnotować, że przeprowadzony w 2015 roku sondaż Ogólnorosyjskiego Centrum Badania Opinii Publicznej (ВЦИОМ) wykazał, iż 58 procent Rosjan opowiada się za całkowitym odcięciem kraju od Internetu w przypadku ma-

co za tym idzie: również autocenzury¹²⁾ oraz tendencją do upośledzania działalności bądź likwidowania niezależnych ośrodków badawczych¹³ i dziennikarskich¹⁴.

Okazało się również, że historyczna legitymizacja władzy politycznej może być dokonywana przy wsparciu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej¹⁵ nie tylko po to, by – jak pisał Aleksandr Wierchowski – uniknąć reprodukcji symbolicznych struktur z czasów radzieckich (Верховский, 2009: 167), ale po to, by wykorzystać potencjał symboliczny obu zasobów jednocześnie (przy czym wspomniane zbiory nie są wcale rozłączne)¹⁶. To z kolei pokazało dobitnie, że „poradzieckie kategorie ciągłości i zmiany” funkcjonują w ramach jednego zespołu identyfikacyjnego. Należy przy tym zauważyć, że w ostatnich kilku latach, w porównaniu z omawianym w niniejszym tekście rokiem 2014, w rosyjskim kompleksie tożsamościowym zaczęły być wyraźniej niż uprzednio wyeksponowane komponenty tożsamości radzieckiej¹⁷. Jakże owa tendencja ma konsekwencje dla charakteru dyskursu intelektualnego w Rosji (w

sowych protestów lub innego zagrożenia państwowego, 49 procent Rosjan popiera cenzurę w Internecie. Jedynie 11 procent uważa, że nie jest ona potrzebna. 46 procent ankietowanych uważa, że powinno się objąć kontrolą grupy, które wzywają do protestów antyrządowych. 43 procent uważa, że powinno się zablokować blogerów, wzywających do zmiany władzy (co odnosi się np. do Aleksieja Nawalnego). 45 procent badanych uważa, że należy usuwać z sieci materiały dotyczące akcji „Pussy Riot” z 2012 roku. 42 procent sądzi, że inne państwa używają Internetu przeciwko Rosji. 33 procent uważa, że „korzystanie z Internetu poważnie zwiększa ryzyko samobójstw”, jedna trzecia – że Internet zagraża wartościom rodziny i stabilizacji politycznej. 81 procent ankietowanych negatywnie ocenia protesty przeciw polityce rządu. 73 procent uważa, że zamieszczanie „negatywnych informacji o urzędnikach państwowych” jest nieodosowne. Z Internetu korzysta regularnie 42 procent Rosjan. Badania ankietery przeprowadzili w 42 regionach Rosji [ФИНАМ 2015].

- 12 Badania sondażowe Fundacji im. Friedricha Naumanna wykazały w 2016 roku, że 86 procent Rosjan „boi się wyrażać własne zdanie, jeżeli nie jest ono zgodne z oficjalnym” i „podejmuje takie ryzyko tylko w rodzinie i bliskim kręgu przyjaciół”. Jednocześnie „70 procent ankietowanych uważa, że wolność słowa nie jest potrzebna, a środki masowego przekazu nie powinny pozwalać sobie na zbyt wiele i mogą być kontrolowane przez państwo” [Жолюквеп 2016].
- 13 O „zamach na konstytucję oraz próbę obalenia władzy” została oskarżona przez Ministerstwo Sprawiedliwości FR m.in. Międzyregionalna Organizacja Społeczna „Centrum Obrony Praw Człowieka Memoriał” [Spektr 2015]. Organizację włączono do spisu „agentów zagranicznych” (rejestr НКО), co kierujący memoriałem Arsenij Roginskij nazwał „potężnym ciosem dla wszystkich badających ofiary radzieckiego terrorku” [Права человека в России 2015].
- 14 Zmuszona do przerwania nadawania została na przykład, pozytywnie oceniana przez respondentów i będąca jednym z najstarszych nadawców komercyjnych w ZSRR, telewizja i agencja informacyjna TW2. Nadawanie zostało wstrzymane 8 lutego 2015 roku decyzją Federalnej Służby Nadzoru Łączności, Technologii Informacyjnych i Komunikacji Masowej (Роскомнадзор) [Interfax.ru 2015c; TB2 2015]. W obronie stacji występowali mieszkańcy Tomsku, organizując pikietki i demonstracje w styczniu i lutym 2015 roku [Interfax, 2015a; Interfax, 2015b].
- 15 Ze strony RCP pojawiły się przy tym propozycje „unieważnienia 14 artykułu Konstytucji” i „zniesienia rozdzielenia Kościoła i Państwa” w imię „walki z terroryzmem” [Эхо Москвы, 2015; szerzej: Chawryło 2015; Филатов 2014].
- 16 Odwołania do symboliki radzieckiej, w tym do mitologii „skórzanych kurtek”, odnajdujemy również w komunikatach samej RCP. I tak na przykład 23 lutego 2016 roku Metropolita Kirył w okolicznościowym liście do dyrektora Federalnej Służby Bezpieczeństwa A. W. Bortnikowa pisał o „słynnych tradycjach bojowych” i „chwalebnej przeszłości” resortu (<http://www.patriarchia.ru/db/print/4383916/html>). Już pięć lat wcześniej patriarcha nazwał upadek ZSRR tragedią [Газета.Ru 2011]. Badacze i publicyści rosyjscy zaczęli więc mówić w drugiej dekadzie XXI wieku o „poradzieckich nastrojach” w RCP [por. np.: Чапнин 2015].
- 17 I tak, jak podaje Analityczne Centrum Jurija Lewady, wzrosła znacząco liczba osób oceniających rolę Władimira Lenina jako raczej pozytywną dla Rosji: do 41 procent w roku 2017 wobec 29 procent w 2006. Całkowicie pozytywnie oceniło Lenina w 2017 roku 15 procent respondentów (wobec 11 procent w roku 2006), raczej negatywnie: 17 procent (spadek z 27 proc. w 2006), zdecydowanie negatywnie: pięć procent (wobec dziewięciu procent w roku 2006) [Леванда-Центр 2017]. Z kolei,

tym dla grupy krytycznej wobec oficjalnego kursu politycznego), pozostaje kwestią otwartą. Użyteczne byłoby więc dokonanie bardziej kompleksowych pomiarów i głębszej analizy treści, pozwalającej porównać materiały z roku 2014 z adekwatnym korpusem tekstów współczesnych.

Bibliografia

- И. Азар, *Трепещите, ядом плюйте Как Иосиф Сталин возвращается в жизнь современной России*, „Meduza” 25 февраля 2016, <https://meduza.io/feature/2016/02/25/trepeschite-yadom-plyuyte> [data dostępu: 20.10.2020].
- Американский миссионер заплатит 40 тысяч рублей за нарушение «пакета Яровой», „Lenta.ru” 5 октября 2016, <https://lenta.ru/news/2016/10/05/paket/> [data dostępu: 20.10.2020].
- Бумаги «на кришнаита», „ОВД-Инфо” 06.01.2017, <https://ovdinfo.org/stories/2017/01/06/bumagi-na-krishnaita> [data dostępu: 20.10.2020].
- В Кирове пастора евангельских христиан обвинили в том, что его прихожане «незаконно миссионерствуют» через Интернет, „СОВА Информационно-аналитический центр” 11 Декабря 2017, <http://www.sova-center.ru/religion/news/harassment/intervention/2017/12/d38451/> [data dostępu: 20.10.2020].
- В Ставрополе начался суд над блогером за фразу «Бога нет», «Новая газета» 02 марта 2016, <https://www.novayagazeta.ru/news/2016/03/02/119263-v-stavropole-nachalsya-sud-nad-bloggerom-za-frazu-171-boga-net-187> [data dostępu: 20.10.2020].
- В Томске прошли пикеты в поддержку телекомпании ТВ-2, <http://www.interfax.ru/russia/417252> [data dostępu: 20.10.2020].
- Верховный суд предложил лишить прав родителей, водящих детей в секты, „РИА Новости” 17.10.2017, <https://ria.ru/religion/20171017/1506977968.html> В РПЦ предлагают отказаться от отделения церкви от государства, «Эхо Москвы» 20 ноября 2015, <https://echo.msk.ru/about/> [data dostępu: 20.10.2020]
- А. Верховский, *Религиозные организации и возможности идеологического проектирования в путинской России* (в:) *Двадцать лет религиозной свободы в России*, под. ред. А. Малашенко и С. Филатова, М: 2009
- Виновен за введение Христа в японский бестиарий. Руслана Соколовского приговорили к 3 годам 6 месяцам лишения свободы условно, „Znak.com” 11 Мая 2017, https://www.znak.com/2017-05-11/ruslana_sokolovskogo_prigovorili_k [data dostępu: 20.10.2020]
- Владимир Ленин, „Левада-Центр” 19.04.2017, <http://www.levada.ru/2017/04/19/vladimir-lenin/> [data dostępu: 20.10.2020]
- ВЦИОМ: 58% россиян выступили за отключение интернета, „ФИНАМ” 03.08.2015 <http://finam.info/blog/43292556211/VTSIOM:-58procent-rossijan-vyistupili-za-otklyuchenie-interneta?tmd=1> [data dostępu: 20.10.2020]
- М. Ганапольский, *Похоронка на страну*, „Swobodnaja zona” 29 sierpnia 2014, <http://www.szona.org/похоронка-на-страну/> [data dostępu: 1.9.2014]
- Д. Гильмутдинова, *Скандал со сносом монастыря в Качканаре целится на мировой уровень*, „ЕТВ” 11 Февраль 2016, http://ekburg.tv/novosti/obshhestvo/skandal_so_snosom_monastyrja_v_kachkanare_celitsja_na_mirovoj_uroven [data dostępu: 20.10.2020]

- ЕС встал на защиту «Свидетелей Иеговы» в России, „ТАСС” 21 апреля 2017, <http://tass.ru/obschestvo/4200668> [data dostępu: 20.10.2020]
- Жители Томска митинговали за сохранение телекомпании ТВ-2, <http://www.interfax.ru/russia/421356>. *trynit* [data dostępu: 20.10.2020]
- Н. Жолквер, *Ценность свободы - чем готовы поступиться русские и немцы*, „DW” 11.10.2016, <http://www.dw.com/ru/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C-%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D1%8B-%D1%87%D0%B5%D0%BC-%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%8B-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%B8%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F-%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5-%D0%B8-%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D1%86%D1%8B/a-36015302> [data dostępu: 20.10.2020]
- Законопроект о защите граждан от мошеннических сект подготовят к ноябрю, „РИА Новости” 12 окт 2017, <https://ria.ru/religion/20171012/1506703028.html> [data dostępu: 20.10.2020]
- Е. Левкович, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=10201447978120829&id=1816653547&fref=fb [data dostępu: 4.9.2014]
- А. Лошак, *А может быть, Россия — только страх*, <http://www.colta.ru/articles/society/3404> [data dostępu: 28 sierpnia 2014]. А. Мовчан, *Идеология зоны: народ и власть в России наконец едины*, „Slon.ru” 19 czerwca 2014, <http://slon.ru/> [data dostępu: 20.10.2020]
- Любовь россиян к Сталину достигла исторического максимума за 16 лет, „РБК” 15 фев, 2017, <https://www.rbc.ru/politics/15/02/2017/58a33b919a79472a55281e2a?from=newsfeed> [data dostępu: 20.10.2020]
- А. Макаревич, ДОСТАЛИ, „Snob.ru” 23.11.13, http://www.snob.ru/profile/5134/blog/68296#comment_672814 [data dostępu: 4.9.2014]
- А.Мовчан, *Мораль в России: оправдание зла в примитивной группе*, „Slon.ru” 27 czerwca 2014, http://slon.ru/russia/moral_v_rossii_opravdanie_zla_v_primitivnoy_gruppe_-1119610.xhtml [data dostępu: 4.9.2014]
- А. Макаров, *Репрессии в Красноярском крае [1934-1938]*, Абакан 2008, с. 3
- А. Максимова, А. Черных, *Христиане пожаловались на «закон Яровой»*. Они просят разъяснить судьям сущность миссионерской деятельности, „Коммерсантъ” 29.11.2017, <https://www.kommersant.ru/doc/3481301> [data dostępu: 20.10.2020]
- Н. Малахова, *Диана Арбенина: «Не надо забирать у меня Россию»*, «МК.РУ» 22.8.2014, <https://www.mk.ru/culture/2014/08/22/diana-arbenina-ne-nado-zabirat-u-menya-rossiyu.html> [data dostępu: 20.10.2020]
- В. Мальцев, *Православные дружинники провели задержания сектантов в Москве*, „Life” 7 октября 2016, https://life.ru/t/религия/913896/pravoslavnyie_druzhinniki_proveli_zadierzhaniia_siektantov_v_moskvie [data dostępu: 20.10.2020]
- Минюст обвинил «Мемориал» в подрыве конституции и попытке свержения власти, „СПЕКТР” 10.11.2015, <http://spektr.press/news/minyustobvinilmemorialvpodryvekonstituciiipopytkesverzheniyavlasti/> [data dostępu: 20.10.2020]
- <http://миссионерская-деятельность.рф/%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%81%d1%81%d0%b8%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d1%8b%d0%b9-%d1%81%d0%be%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%b2-%d0%bd%d0%b0%d1%80%d1%83%d1%88%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d0%b9/> [data dostępu: 20.10.2020]
- Музей имени Рериха захватил ОМОН, „Открытая Россия” 7 марта 2017, <https://openrussia.org/notes/708930/> [data dostępu: 20.10.2020]
- На прощание... На прощание?, „ТВ2” 17.12.2015, <http://tv2.today/TV2Old/Na-proshchanie-na-proshchanie> [data dostępu: 20.10.2020]

- «Огромный удар для всех, кто занимается памятью жертв советского террора», „Права человека в России» 07/11/2015, <http://hro.org/node/23361> [data dostępu: 20.10.2020]
- Орловских баптистов оштрафовали за нарушение норм «пакета Яровой», „Lenta.ru” 13 марта 2017, <https://lenta.ru/news/2017/03/13/baptist/>, [data dostępu: 20.10.2020]
- Патриарх Кирилл сожалеет о распаде СССР: это было крахом исторической России, „Газета.Ru” 11.11.2011, https://www.gazeta.ru/news/lenta/2011/11/11/n_2092258.shtml [data dostępu: 20.10.2020]
- Л. Петрановская, *Что это с ними?!*, „Spektr” 26 sierpnia 2014, <http://spektr.delfi.lv/novosti/chto-eto-s-nimi.d?id=44890632> [data dostępu: 30.8.2014].
- Православный антисектантский центр из Воронежа уличен в подбросе Свидетелям Иеговы запрещенной литературы, „Credo.ru” 11 апреля 2017, <https://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=125236> [data dostępu: 20.10.2020]
- Прекращено дело об оскорблении чувств верующих фразой «Боха нет», „BBC” 15 февраля 2017, <http://www.bbc.com/russian/news-38979766> [data dostępu: 20.10.2020]
- А. Пчелинцев, *Актуальные проблемы свободы вероисповедания и деятельности религиозных объединений* [в:] *Двадцать лет религиозной свободы в России*, под ред. А. Малашенко и С. Филатова, М: 2009 [data dostępu: 20.10.2020]
- Путин подписал закон о приоритете решений КС РФ над решениями ЕСПЧ, „Spektr” 16 grudnia 2015, <http://spektr.press/news/putin-podpisal-zakon-o-prioritete-reshenij-ks-rf-nad-resheniyami-espch/> - data dostępu: 16 grudnia 2015 [data dostępu: 20.10.2020]
- Е. Сурганова, *Мы существуем - как зомби*, „Spektr” 7 sierpnia 2014, <http://spektr.delfi.lv/novosti/my-suschestvuem-kak-zombi.d?id=44814278#ixzz3BKUFutTZ> [data dostępu: 7.8.2014].
- Суд Петербурга передал недвижимость запрещенных в РФ «Свидетелей Иеговы» государству, „ТАСС” 7 декабря 2017, <http://tass.ru/obschestvo/4794434> [data dostępu: 20.10.2020]
- СФ принял закон о контроле религиозных организаций с инфинансированием, „РИА Новости” 25.11.2015, <https://ria.ru/religion/20151125/1328220458.html> [data dostępu: 20.10.2020]
- Телекомпания ТВ-2 полностью прекратила вещание, <http://www.interfax.ru/russia/422657> [data dostępu: 20.10.2020]
- Г.Тимченко, *Путь в бездну*, „Spektr” 23 lipca 2014, <http://spektr.delfi.lv/novosti/put-v-bezdney.d?id=44757764> [data dostępu: 30.8.2014]
- М. Шубина, *Борис Дубин: «Нам нести всю тяжесть расплаты»*, „Colta” 21 АВГУСТА 2014, <http://m.colta.ru/articles/society/4319> [data dostępu: 30.8.2014]
- С. Филатов, *Русское православие, общество и власть во времена политической турбулентности. РПЦ после осени 2011 г.* [в:] *Монтаж и демонтаж секулярного мира*, под ред. С. Малашенки и С. Филатова, Москва 2014, с. 9-41
- С. Чапнин, *Церковь империи. Почему в РПЦ так сильны просоветские настроения?*, „Colta” 24 декабря 2015, <http://www.colta.ru/articles/media/9720> [data dostępu: 20.10.2020]
- Babbie, Earl ([1975] 2005) (*The Practice of Social Research*. Wadsworth.) *Badania społeczne w praktyce*. Przełożyli na język polski Witold Betkiewicz, Marta Bucholc. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brysacz, Piotr (2013) *Patrząc na Wschód. Przestrzeń, człowiek, mistycyzm, pytał Piotr Brysacz*. Białystok: Wydawnictwo „Sąsiedzi”.
- Brysacz, Piotr, Jędrzej Morawiecki (2016) *Ani żadnej wyspy. Rozmowy o Rosji i Ukrainie*. Białystok: Wydawnictwo „Sąsiedzi”.

- Chawryło, Katarzyna (2015) „Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji”. [W:] *Prace OSW*, vol 54; <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2016-01-04/sojusz-oltarza-z-tronem-rosyjski-kosciol-prawoslawny-a-wladza-w> [data dostępu: 20.10.2020].
- Czapliński, Przemysław (2016) *Poruszona mapa*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- gaw, (2014) „Akunin opuszcza Rosję. „Trzeźwemu z pijanym niewygodnie pod jednym dachem”. [W:] *Gazeta.pl*.09.04.2014;http://wyborcza.pl/1,75477,16582199,Akunin_opuszcza_Rosje___Trzezwemu_z_pijanym_niewygodnie.html#ixzz3CLtjmG3q [data dostępu: 4.9.2014].
- Hass, Ludwik (1999) *Inteligencji polskiej dole i niedole*, Łowicz: Neriton.
- Morawiecki, Jędrzej (2018) *Krajobraz po odwilży. Poradziecka tożsamość religijna mieszkańców współczesnych miast syberyjskich*. Kraków: TAIWPN „Universitas”.
- Morawiecki, Jędrzej (2016) „Towarzystwo obrony rosyjskiej bajki”. [W:] *Więź*, vol 1(667); 69–75.
- Morawiecki, Jędrzej (2015) „Witaj, bracie, pisać bardzo trudno”. [W:] *Czas Kultury*, vol 1(184); 10–21.
- Raiter, Wojciech (2017) „Rosja: Kościół przeciwny delegalizacji Świadców Jehowy”. [W:] *Radio Vaticana*. 08.05.2017; http://pl.radiovaticana.va/news/2017/05/07/rosja_ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82_przeciwny_delegalizacji_%C5%9Bwiadk%C3%B3w_jehowy/1310676 [data dostępu: 20.10.2020].
- Snyder, Timothy (2014) “To understand Putin read Orwell”. [W:] *Politico*. September 03, 2014; http://www.politico.com/magazine/story/2014/09/to-understand-putin-read-orwell-110551.html#.VAhM6_noikG [data dostępu: 20.10.2020].
- Wiszniowska, Monika (2017) *Zobaczyć-opisać-zrozumieć. Polskie reportaże literackie o rosyjskim imperium*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

